

СВІТОГЛЯДНІ АСПЕКТИ ГОНЧАРНОГО РЕМЕСЛА

Циганок О.О., канд. пед. наук, доцент кафедри української літератури, українознавства та методик їх навчання
Калінська Яна, магістрантка 263 групи факультету української філології УДПУ ім. П.Тичини

Анотація. У статті проаналізовано гончарство як явище української національної культури, як джерело для вирішення багатьох наукових завдань від етногенезу, етнічної історії, генетичних і етнокультурних зв'язків між народами, сімейного і громадського побуту до розмаїтих проблем духовної культури. Значна увага приділена повір'ям, легендам та світоглядним уявленням українців, пов'язаним із глиною, з особливостям її використання у будівництві, в домашньому господарстві та при виготовленні предметів побуту.

Ключові слова: українська національна культура, глина, гончарство, глиняний посуд, світогляд.

Abstract. The article analyzes pottery as a phenomenon of Ukrainian national culture as a source for solving many scientific problems from ethnogenesis, ethnic history, genetic and ethnocultural connections between peoples, family and social life to various problems of spiritual culture. Much attention is paid to the beliefs, legends and worldviews of Ukrainians associated with clay, with the peculiarities of its use in construction, in the household and in the manufacture of household items.

Key words: Ukrainian national culture, clay, pottery, clay dishes, worldview.

«Ментальність» кожного народу визначають його ремесла», – зауважував свого часу відомий український скульптор і правозахисник І. Гончар [5, С. 4].

Гончарство на кожному історичному етапі свого існування специфічними прийомами зафіксувало численні вияви функціонування народної культури, у тому числі характер виробничих сил і суспільних відносин, особливості господарської діяльності, світоглядні уявлення етносів. Разом з ужитковою функцією (забезпечення людини посудом для приготування страв і зберігання продуктів, матеріалами для будівельної справи) воно виконувало не менш важливу роль знакової

системи, яка дозволяла народам орієнтуватися і гармонійно співіснувати в навколишньому середовищі. Використання глиняних виробів для задоволення духовних потреб, їх символічно-магічні функції включали гончарство в ритуально-сакральну сферу життєдіяльності етносів.

Глиняні вироби, як і саме гончарне виробництво, ніколи не були статичним, застиглим явищем культури: вони чутливо реагували на всі суттєві зміни в традиційному побуті, умовах існування кожної етносоціальної групи, відображали багатоманітність взаємозв'язків і взаємовпливів різних народів. Ці зміни фіксувалися в формі, орнаментиці, асортименті творів, складі глиняної маси і т. п. Саме тому гончарство є одним із найважливіших джерел для вирішення багатьох наукових завдань від етногенезу, етнічної історії, генетичних і етнокультурних зв'язків між народами, сімейного і громадського побуту до розмаїтих проблем духовної культури.

Для визначення місця гончарства та його продукції в системі традиційної культури українців важливими є народне сприйняття основного матеріалу ремесла – глини, на яку переносилися загальні уявлення про землю як матір-годувальницю, що народжує, годує, вирощує, наділяє силою і здоров'ям, охороняє («Земля – наша мати, всіх годує», «Земля найбагатша, вона найсильніша», «Доглядай землю плідну, як матір рідну» тощо) [10]. Ці функції землі чітко зафіксовані й у землеробському календарі українців. Наприклад, від Введення (4 грудня – тут і далі за н. с.) до Благовіщення (7 квітня) земля спочиває, набирається сили перед весняним пробудженням. Її турбувати («зачіпати») – гріх («ослабиш», «забереш силу», «за це вона покарає поганим урожаєм») [3]. Традиційне копання глини гончарями – з ранньої весни до пізньої осені, окрім практичної доцільності, знаходило ще й міфологічне обґрунтування. У народі вважалося, що земля взимку вагітна, накопичує в собі життєдайну силу для прийдешнього року. Це спонукало гончарів користуватися природними дарами саме в зимовий

період, коли в землі, а отже, і в глині, був максимум плодотворної енергії і коли мінерал був найбільш придатний для «народження» з нього глиняних виробів.

Ще й досі серед подільських гончарів існує «закон» – до Благовіщення «глини не брати (не копати), бо не буде толку», а користуватися заготовленою для «роботи» ще з осені [1]. «Справжній ганчар, котрий зацікавлений, той з госени п'ять, шість хур, а то й десять привезе, щоб на зиму було на цілу, щоб не копати землю, бо дуже погано копати, як земля замерзла» [14, с. 116]. Етнографічні матеріали та сучасні експедиції до гончарних осередків засвідчили, що у кожному з них склалися певні правила щодо часу та термінів заготовки запасів сировини: в який день тижня її копати і, навіть, якої його пори дотримуватися: зранку, в полудень чи ввечері тощо [2]. Приступаючи до копання глини, гончарі спершу хрестилися, прохаючи надприродні сили сприяти їм у роботі. У народному календарі існували дні, коли суворо заборонялося копати глину. До них належали, головним чином, дні напередодні і під час так званих Дмитрієвих субот, що починалися від християнського свята Дмитрія (8 листопада) і тривали до Михайлового дня (21 листопада). Фольклорні сюжети вказують на ритуальну залежність між глиною і вшануванням померлих (культу предків). Мінерал асоціювався з місцем перебування тіл померлих, а нерідко й сам виступав їх уособленням. Підтвердженням цьому є звичай, який зберігся в гончарних осередках Поділля і до сьогодні. Не прийнято заготовляти, місити, переробляти глину в дні, коли у селі є покійник, особливо в гончарській сім'ї [1].

Широке використання глини в домашньому господарстві подолян, знання її природних, фізико-хімічних властивостей призвели до шанобливого ставлення до цієї сировини, наділення її магічними, цілющими якостями. Місцева гончарна глина має свою специфіку. Вона складається з власне глини, крем'янки, окису кальцію, магнію, заліза та

різних органічних домішок, що згоряють при випалюванні. Подільські гончарні глини в сирому вигляді бувають сірого, зеленуватого, синюватого, жовто-бурого, червонуватого і чорнуватою кольорів. Їх забарвлення залежить від кількості в них заліза та органічних речовин. Під час випалювання, внаслідок згорання заліза та вуглецю, глини набирають жовтого, червонуватого, сірого або чорного кольорів. На Поділлі здавна застосовують 3 види глини: каолін, глей – на миски, жовту глину – на горщики. У народній термінології краю ці глини відомі під назвами: «проста», «біла», «синя», «жовта», «жирна», «пісна», тощо. Для виробництва гончарного посуду використовують суміші жирної і пісної глини. Відповідно до якостей та особливостей сировини їй давали й місцеві назви: «побіл», «побілка», «червінка», «глуха», «дзвінка», «мастка», «міщана», «жива», «горшкова» тощо [14, с. 113 – 115].

Професійній діяльності гончарів притаманні як архаїчні елементи язичницького світогляду, так і нашарування уявлень пізнішого часу. У гончарному промислі Поділля збереглися відголоски доісторичних часів, коли населення ще тільки освоювало гончарську майстерність, пристосовувало глину до своїх життєвих потреб. У багатьох осередках і досі побутує вираз для позначення процесу виготовлення гончарних виробів - «ліпити горшки», «глину ліпити», – який зафіксував первісний спосіб виготовлення глиняного посуду.

Гончарі розрізняли багато сортів глини, властивості яких значно варіювалися. Найбільше цінувалися вогнетривкі глини, з яких виготовляли найрізноманітніші вироби. До глини легкоплавких, придатних для виробництва обмеженого кола предметів (миски, цегла тощо), ставлення було менш шанобливе. Природа гончарної глини ототожнювалася з природою кам'яного вугілля. Вважалося, що вона знаходиться в постійному розвитку, а тому на вибраних місцях невдовзі наростає знову.

Зародження гончарства було наслідком тривалого застосування глини в магичній практиці і будівництві ще з раннього палеоліту. Й до сьогодні основною сферою господарського використання глини, окрім виготовлення кераміки, є спорудження житла. Поширеним типом сільської хати на Поділлі здавна була так звана мазанка, конструктивну основу якої складали дерев'яні стовпи, заплетені лозою, або закладені дерев'яними стовпчиками («цівками»). Такі стіни з обох боків обмазувалися товстим шаром глини. Відомі також будівлі з набивної глини; валькові хати, складені з довгастих валиків («вальків») глини, змішаної з посіченою соломною та половиною; сирцеві хати – зведені з невипаленої цегли («саману»). Але, незалежно від конструктивного типу, стіни житла завжди зовні і всередині обмазувалися глиною. Нею також накладалася стеля, щільно набивалася призьба, вимазувалася долівка. Широким спектром магичних властивостей наділялася й глиняна обмазка варистої печі з поліхромним розписом, долівки з червоною половою «обводки» по периметру оселі, призьби з аналогічною «замкненою» лінією над нею тощо. До суто подільських ознак хати слід віднести і наявність поліхромного настінного розпису ангобами, найбільш розвиненого саме цьому краї, основним призначенням якого була захисна функція [9, с. 241].

Споруджуючи житло, люди створювали замкнене середовище, відособлене від зовнішнього світу, яке було надійним сховищем від можливих підступів навколишнього зовнішнього світу. Цілком виправдано внутрішній простір хати з усіх боків, знизу й зверху оточувався, обмежувався шаром глини, виникала справжня глиняна оболонка, своєрідне магичне силове поле, яке в світоглядних уявленнях населення Поділля розглядалося як важлива умова підсилення захисної ролі помешкання, як необхідний функціональний елемент забезпечення нормальних умов життєдіяльності людини. З цією метою глиною іноді вимазували й обличчя, волосся, груди, а то й усе тіло, люди, щоб таким

способом очиститися, захиститися від злих сил, «уроків», духів померлих родичів тощо. Подібні звичаї ще й досі побутують у деяких регіонах Поділля. Так, наприклад, у селах на півдні Вінниччини існує звичай по закінченню толоки на спорудженні хати господаря і господиню перед традиційним частуванням кидати у заміс глини, а потім у діжу з водою, щоб очистити перед «вхідчинами» до нової оселі [6, с. 248].

Ні в якому разі не дозволялося брати глину (йдеться про села з наявними покладами цієї сировини) на підсипку і мазку оселі, що будується, з-поза меж свого обійстя, щоб була чого «недоброго» не занести або не замастити в її стіни. Кожен дім, родина в ньому – своєрідний, «замкнений» світ, до якого чужому «немає вступу». Чужа земля під хатою може принести нещастя, бо «тайні сили» сусіда здатні зашкодити добробуту сім'ї [2].

Органічні домішки до першого валька глини в обрядах мазання хати були однакові з поширеними компонентами глиняної маси в стародавнього населення краю, що відомо з лабораторних аналізів структури черепка археологічного посуду. Тобто в язичницькі часи побутове застосування глини в гончарстві, як і в інших сферах життєдіяльності, знаходило однакове міфологічне обґрунтування. Вирішальним у виборі органічних компонентів, напевно, було їх обрядово-ритуальне значення. Усі ці домішки були язичницькими ритуальними символами родючості, багатства, добробуту. А гончарний посуд теж осмислювався як необхідна умова, засіб збереження, відтворення й побільшення життєвих благ, гарантія заможності тих осіб, хто ним користувався. Домішування до глиняної маси вовни, зерна та інших органічних речовин було важливим фактором реалізації магічних властивостей череп'яного посуду (стін будинків) або ж принаймні підсилення його позитивного впливу на життєдіяльність як первісного колективу, так і окремих його членів. Етнографічні матеріали, зібрані у ході польових експедицій, засвідчують присутність пережитків давніх

язичницьких вірувань у деяких обрядах на спорудженні житла ще й у другій половині ХХ ст. Про деякі з них можна було почути від літніх інформаторів. Так, наприклад, у с. Громи, жителька села Троян Марія Григорівна, 1934 р.н. розповіла про те, що у селі здавна побутував звичай при спорудженні хати право першого валька віддавати обов'язково старій жінці, яка «вже чиста», щоб не заводилася нечисть у хаті. До цього валька домішували «всякого свяченого»: води, шерсті, пір'я, збіжжя. «Соромно жінкам, коли серед них не знайдеться старої баби і перший вальок зробить чоловік. Щоб таке не трапилося – замовляли стару жінку наперед на той день, коли треба буде мастити, або на день наперед вона клала вальок на новій хаті» [2].

Глина як частка плодоносної землі повинна була забезпечувати мешканцям будівлі і власникам посуду добробут, багатство, невичерпність життєвих благ. З тотожності в міфологічній картині світу просторів, обмежених, окреслених глинобитними стінами й поверхнею глиняного посуду, впливає й близькість семантики просторового образу житла й посуду. У традиційних культурах вони навіть оздоблювалися подібними орнаментальними мотивами та композиціями з однаковим структурним членуванням як у горизонтальному, такі в вертикальному планах (орнаменти зосереджуються переважно в середній та верхній частинах). Прикладом тотожності семантики глиняного посуду й житла може бути й однакове орнаментування вінець, горлечка, плечиків енеолітичного посуду і стін глиняних моделей жител символічними зображеннями змії-оберегів. Асоціація посудини з покришкою із хатою – поширений мотив українських народних загадок і приказок («Хата – як покришка, що зговориш, то в хаті повинно пропасти») [10, с.47].

Гончарство – найдавніше ремесло, нероздільно пов'язане з такими визначальними категоріями буття, як земля (глина) і вогонь. До осіб, котрі постійно мали справу з цими космічними субстанціями, творили з мінералу закінчені форми, у тому числі антропоморфні й зооморфні, за

допомогою священного вогню надавали їм міцності в побуті й вічності в часі, склалося особливе ставлення як до богорівних. Гончарство як явище культури, що уособлювало творчу сутність людини, співвідносилось з міфологічною картиною світу і на рівні мікрокосму відтворювало ідеї космічного порядку. У свідомості первісних суспільств діяльність гончаря ототожнювалася з величними актами творчості надприродних сил. Узагальненим виявом цих первісних поглядів на сутність гончарства стали поширені на всіх континентах міфи про Бога – нібито першого гончаря, який з глини виліпив першу людину, а нерідко і всю світобудову [12, с. 34 – 36].

Подібним чином тлумачили появу першої людини й ті народи, які в далекому минулому населяли територію сучасної України. Від часу хрещення Русі тут поширилася й утвердилася біблійна версія про походження земного життя. Зокрема, в Україні вважалося, що Бог створив як людину, так і різні народи з глини (із землі). Особливим антропологічним актом постає дійство оживлення людей і наділення їх душею. В Україні вважалося, що як Бог вклав душу в людину, так і гончар вкладає душу у виготовлений ним посуд. Ознакою наявності цієї душі в посудові була його ритуалізована функціональність і сакральність. Посуд, виготовлений гончарем, набував ознак душі тільки після випалювання в печі: ремісник не міг вкласти душу в щойно сформований посуд. Він міг зробити це тільки опосередковано за допомогою творчої, магічної сили вогню. Такі погляди відповідали міфологічній картині світоутворення, де людина твориться із землі (глини) і води, а душа – з вогню і повітря.

Гончарі дуже шанобливо ставилися до вогню, остерігалися його «гніву», щоб бува не попсував їхньої праці. П. Ганжа, син відомого подільського Гончара О. Ганжі, згадував, що батько перед випалюванням виробів тричі обходив горно й перехрещував його, звертаючись з молитвою до Бога, щоб дощ не пішов, щоб була добра

тяга. Потім брав галузку, освячену у Вербну неділю, й розводив вогонь покрадьки від чужого ока: щоб не зурочило. Майже добу не спав, чаклував над полум'ям з надією, що матиме дзвінкий посуд» [4, с. 37]. Страх перед примхами вогню, хвилювання за кінцевий результат місячної праці в поєднанні з чарівними метаморфозами, що відбувалися в горні підчас випалювання (стовпи диму, сажа на черепках, висока температура, розпеченість до червоно-білого кольору), сприйняття палахкотливого горна як живої, рухливої таємничої субстанції – усе це в уяві людей асоціювалося з надприродним, демонічним середовищем, з могутньою незбагненою силою. Тому всі ритуальні дії гончарів біля горна набували форми жертвоприношення, задобрювання надприродних сил. Майстри прагнули заручитися підтримкою божеств, які володіли могутньою природною стихією – вогнем, і одночасно захистити випалюваний посуд від усіляких сторонніх негативних впливів; очистити горно від злих сил або ж принаймні нейтралізувати їх дії.

Традиційна гончарна піч мала круглу форму. Розжарене горно відкритого типу викликало асоціації з небесним світилом, осмислювалося як символ сонця, у чому відображалися солярні язичницькі культу місцевого населення. Гончарна піч, як і гончарний круг, за аналогією форми із сонцем уявлялася творчим, сонцеподібним началом. Форма горна – коло – виконувала функцію оберегу, надійного захисту вкладеного в піч посуду від будь-яких підступів злих сил. Саме тому і в пригодах з упирями гончар для захисту своїх горщиків бід непередбачених обставин обкреслює навколо них віком домовини магічне коло [8, с. 222].

У народній свідомості вогонь вважався не єдиною силою, яка здатна вселити душу в глиняні вироби. Підтвердження цьому знаходимо у багатьох пам'ятках усної народної творчості. Наприклад, у казці, записаній М. Вовчок у Немирові (нині – Вінницька область) йдеться про оживлення хлопця і коня, зліплених з глини, через падіння. Дід прив'язав

їх у лісі до гілки високого дерева. Мотузка увірвалася і, падаючи, хлопець і кінь, поживали [13, с. 425 – 428].

Визначальні якості, «чесноти» посуду залежали від особливостей вкладеної в нього «душі», від того, що передав йому творець-ремісник. Допоки глиняний виріб залишався містилицем, в якому щось могло знаходитися, «мешкати», де було пристановище для «душі», він жив і слугував людям. Утрата ж посудом цілісності заданої гончарем форми і передбачуваної актом творення вжитковості, функціональності, потрібності означала втрату «душі». «Бездушний» (розбитий, тріснутий) горщик ставав нікому непотрібним, а тому знаходив свій останній притулок в землі точнісінько так, як і людина («Із землі вийшов, у землю й повернувся»). Існування череп'яного посуду уподібнювалося до життя людини і співвідносилося з його основними етапами: народженням, життям і смертю. Особливо багатий матеріал для роздумів дають паремії, що мають паралелізми в змалюванні визначальних віх «життя» горщиків. Ще й досі деякі майстри називають щойно випалені вироби своїми «дітьми», а себе – їх батьком, матір'ю, окремі частини посуду – шия, вуха, пуп, боки тощо – за аналогією з тілом людини. До речі, у певних ситуаціях (незадоволення, гнів, іронія тощо) іноді відбувався зворотній процес: деякі частини тіла людини називали гончарними термінами. Наприклад, голова – макітра, баняк, банька, стрижка волосся (зачіска) «під макітерку» [2].

Цікавими є матеріали, які стосуються постаті самого майстра-глиноліпа. В опрацьованій літературі та зібраних сучасних етнографічних матеріалах образ гончаря втратив «божественність, деміургічність» і осмислюється вже на нижчому рівні сакралізації: майстер змальовується чарівником, людиною, котра знається з таємничими силами природи, може замовляти, викликати в людини всілякі фізичні вади тощо. Щоправда, ці негативні дії викликаються не бажанням заподіяти комусь

лихо, а найчастіше постають відповіддю на образу майстра, своєрідним способом самозахисту.

Фольклорні матеріали зображають гончаря розумним і винахідливим. Він мудро орієнтується в складній ситуації, швидко приймає вольові рішення; наділений могутньою силою, яку зберігає до глибокої старості. В інших «життєвих» ситуаціях гончар – тонкий психолог, який глибоко розуміється на особливостях людського спілкування, взаєморозуміння, своїми порадами готовий допомогти кожному, хто потрапив у біду. У народних оповіданнях гончар за різних, інколи несподіваних, конфліктних обставин поводить себе чемно, з почуттям власної гідності. Він уміє постояти за себе, не прощає зневаги й глузування над собою, прагне провчити кривдника [7].

У суспільній свідомості населення України до початку ХХ ст. зберігалися пережитки тих далеких часів, коли гончарство вважалося одним із найважливіших ремесел і коли гончар займав чільне місце в соціальній ієрархії первісного суспільства, коли він був носієм певних світоглядних уявлень тих чи інших етнічних спільностей на початкових етапах історичного розвитку. Рудиментарні відголоски про колишнє значення гончарства в житті людей вбачаються вже в становищі, в якому були гончарі в громадському бутті сіл та містечок у другій половині ХІХ ст. У ХІХ ст. на території України гончарство належало до занять, які особливо вшановувалися населенням. Воно було соціально значущим явищем народного життя. Внаслідок нівелювання архаїчних поглядів на роль гончаря в суспільстві, на сутність його професії в народі склалися приказки: «Не святі горшки ліплять». Вони розвінчують ореол святості, богоподібності діяльності гончарів. Вбачається прагнення поставити гончарів в однакове становище порівняно з іншими професійними групами; відчувається суто людське егоїстичне бажання заперечити ще існуючі та збережені в народній пам'яті язичницькі погляди на гончарство як на священнодійств [11].

На жаль, подальший занепад промислу також не сприяв посиленню престижу гончарів і гончарства. На сьогодні це заняття стало рідкісним явищем і тримається, в основному, на ентузіазмі невеликого гурту потомствених гончарів та їх учнів. Для широкого загалу гончарство, як не прикро констатувати, набуло статусу «екзотичної» професії. Гончарями «прикрашають» розмаїті заходи, кампанії, акції. Працюючи на крузі, майстри збирають навколо себе велелюддя, захоплене цим унікальним актом творення з глини звичних і незвичних уже тепер різноманітних речей. Гончар справді нагадує чарівника, отого прадавнього деміурга, однак це аж ніяк не пов'язане з світоглядними уявленнями сучасного суспільства і статусом гончаря у ньому.

Список використаних джерел

1. Архів наукової лабораторії «Етнологія Черкаського краю». Записано від Троян Марії Григорівни, 1934 р. н., жительки с. Громи, Уманського району Черкаської області, 26.06.2016, Ф. Е. № 478. 42 с.
2. Архів наукової лабораторії «Етнологія Черкаського краю». Записано від Осипчук Галини Іванівни, 1939 р. н., жительки с. Громи, Уманського району Черкаської області, 26.06.2016, Ф. Е. № 476. 34 с.
3. Воропай О. Звичаї нашого народу. Етнографічний нарис : У 2-х томах. К., 1991. 632 с.
4. Ганжа П. О. Таємниці українського рукомесла. К. : Мистецтво, 1996. 192 с.
5. Гончар І. Духовні скарби українського народу в житті молоді. *Матеріали наук.-практ. конф.* Тернопіль, 1994. С. 4.
6. Гребінь І. Обряди, пов'язані з будівництвом сільського житла. *Поділля : Історико-етнографічне дослідження.* К., 1994. 504 с.
7. Гринченко Б. Д. Из уст народа (малорусские рассказы, предания и пр.). Чернигов, 1901. С. 168–169; 170–174 ([Електронний ресурс]). – Режим доступу : [http://upload.com.ua/get/900830245/.](http://upload.com.ua/get/900830245/)]

8. Иванов П. В. Народные рассказы о ведьмах и упирях. *Українці : народні вірування, повір'я, демонологія*. К.: Либідь, 1991.
9. Косміна Т. В. Етнічна виразність народного житла. *Поділля : Історико-етнографічне дослідження*. К., 1994. 504 с.
10. Народні прислів'я та приказки. К.: Ред. часопису «Народознавство», 1999. 180 с.
11. Пошивайло О. Гончарство Лівобережної України ХІХ – початку ХХ століть і відображення в ньому основних духовних настанов української народної свідомості. К. : Молодь, 1991. 278 с.
12. Пошивайло О. Етнографія Українського гончарства (Лівобережна Україна). К.: Молодь, 1993. 395 с.
13. Фольклорні записи Марка Вовчка та Опанаса Марковича / упоряд. О. І. Дей. Київ: Наукова думка, 1983. 527 с.
14. Шульгина Л. Гончарство в селі Бубнівці на Поділлі. *Матеріали до етнології*. К., 1929. Кн. 2. С. 111–201.